
OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN TEMEL DİNAMİĞİ EĞİTİM ve PARADOKSAL SONUÇLAR

œ

Mustafa GÜNDÜZ*

ÖZET

Osmanlı modernleşmesi 18. yüzyılın başlarında iç ve dış dinamiklerin etkisiyle farklı alanlarda meydana gelen değişimlerin bileşkesi olarak görülebilir. Toplum ve devlet hayatının geleneksel özelliklerinde ve yeni kurumların ortaya çıkışında eğitim etkili bir faktör olmuştur. Tanzimat döneminde hemen her alanın dönüşüm ve değişiminde rol oynayan eğitim, laik ve pozitivist bir içerikteydi ama ikili bir yapı söz konusuydu. Bu durum toplumda değer çatışmaları ortaya çıkardı. Eğitim yoluyla modernleşme II. Abdülhamid döneminde daha düzenli ve yaygın hale geldi. Yaygınlaşan modern eğitim toplum, devlet ve iktidar algısını değiştirdi. Bu dönemde eğitimin muhafazakâr ve değişimci ruhunun tezahürleri en yüksek düzeyde kendini gösterdi. Bu tezat gelişim Abdülhamid devrinin ve Osmanlı devletinin sonunu getirdi, modern Türkiye'nin yolunu açtı. Bu yazıda Osmanlı modernleşmesine eğitimin etkisine ve II. Abdülhamid döneminde eğitim yoluyla ortaya çıkan paradoksal sonuçlara değinilmiştir.

Anahtar Terimler: Osmanlı Modernleşmesi, Eğitim, Tanzimat, II. Abdülhamid Dönemi Eğitim, Değişme, Muhafazakârlık, Jön Türkler.

---

* Fırat Üniversitesi, mstgndz@gmail.com

GİRİŞ

Modernleşme, Batı toplumlarının 16. yüzyılda başlayan bilim, sanat, felsefe ve siyaset etkisiyle oluşturdukları yeni toplum, devlet ve hayat paradigmasıdır. Bu paradigma, hayata, varlığa ve insana karşı değer yargıları, algılayış biçimleri ve tavır takınma halini kendisinden önceki durumun (geleneğin) dışında yeni bir formatla ele almıştır. Rönesans ve aydınlanma devirleriyle kazanılan sosyal ve kültürel değerlerin, teknik ve bilimsel gelişmelerin beşeri ilişkilerde farklılığa yol açması ve benimsenmesi söz konusu paradigmanın temelini oluşturmuştur. Bu haliyle modernleşme ortaçağ Avrupa'sının değer ve yargılarına taban tabana zıt bir zihniyet kayması üzerine inşa edilmiştir. Modernleşmenin anlam ve mahiyetine yönelik çok fazla tanım ve yorum vardır. Geleneksel toplumdan modern toplum düzenine doğru evrilen toplumsal değişim süreci olarak da tanımlanan olgunun, toplumun farklı alanlarına derinlemesine etkisi söz konusudur. Bu açıdan modernleşme/çağdaşlaşma toplumun, evrensel bağli olacak şekilde birbirini izleyen ve sonrakinin öncekine oranla daha üstün olduğu aşamalı bir evrim niteliğinde anlaşılmaktadır. Bunun temelinde tek tipleşme, benzeşme, istikrar ve maddî unsurlarda düzenli üretim ve ilerleme/artış öngörülür.

Modernleşme ve çağdaşlaşmanın mahiyeti üzerine düşünürler arasında neredeyse ortak bir tanımda buluşmak zor. Bazılarınca 'gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş bir toplum tarafından alınması' şeklinde tanımlanırken bazılarınca da "modernleşme olgusu varolan değişimin değişmesidir."¹ Buna göre kavramın özünde değişim yatmaktadır. Ancak temel mesele, değişimin mahiyeti, boyutları, hızı, etkisi ve dönüştürme kabiliyetindeki değişkenliktir. Çeşitli sâiklerle, bilerek, bilmeyerek, isteyerek ya da istemeyerek gerçekleşen değişim istenen ya da istenmeyen sonuçlar izhar edebilir. İyi niyetle ve fayda umarak izlenen politikaların tamamen zamanın ve değişimin tabiatı gereği tam tersi sonuçlar vermesi söz konusudur. İşte değişimdeki bu farklı boyutlar Osmanlı modernleşmesinin temel vasıflarını ve problematiğini belirler. Bu yazıda, Osmanlı modernleşmesinin temel dinamiğini oluşturan eğitim unsurundan ve eğitimin modernleşme sürecinde paradoksal olarak ortaya çıkardığı problemlerden söz edilecektir.

Modernleşme ve eğitim arasında doğrudan ve zorunlu bir ilişki vardır. Bu zorunluluk, modernleşmenin temel sağlayıcılarından birinin hatta en başta geleninin eğitim olması hasebiyledir. Gerek devletin gerekse toplumun mo-

---

¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: 2003, s. 14.

dernleşe-bilmesi için başvurduğu yol ve yöntemlerin başında eğitim gelir. Bu ilişkiyi modern devlet inşa etme, vatandaş oluşturma ve yeni bir toplum yaratma tasarımlarında bulmak mümkündür. 19. yüzyılın bütün yeni devlet ve toplum oluşumlarında değişmez bir şekilde bu süreç izlenmiş ve başarılı da olunmuştur. Yeni devlet ve toplum oluşturmada eğitimin işe koşulması ve başarıya ulaşılması eğitimin muhafazakâr ve değişimci ruhundan kaynaklanmaktadır.

EĞİTİM, DEĞİŞİM VE MUHAFAZAKÂRLIK

Modern dönemde eğitim, devletin vatandaşları ve ailelerin çocukları üzerindeki en büyük denetim, etki, değişim ve geliştirme mekanizmalarından biri haline gelmiştir. Bu karmaşık görev toplumsal hareketlenmenin hem *dinamizmini* hem de *statükosunu* ortaya çıkarmaktadır. Modern Avrupa'nın kurucularından sayılan, Jean Monnet'in "her şeyi yeniden yapma imkânın olsaydı işe eğitimden başlardım"² dözvi, eğitimin inşa edici, dönüştürücü gücüne işaret etmektedir. Toplumda yeni nesillerin eğitilmeleri kaygısıyla göç, şehirleşme ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan meselelere katlanma toplumsal hareketliliğin dinamizmini oluşturmaktadır.

Bunun yanında eğitim yoluyla geleneksel değerlerin, alışkanlıkların ve ahlâkî normların aktarılması da statükoyu, durağanlığı ve eğitimin statik tarafını meydana getirmektedir. Eğitim toplumun farklı alanlardaki değişim unsurları karşısında iki yönlü bir tepki gösterebilmektedir. "Bu tepkilerden birisi muhafazakâr tavrıyla kendini ortaya koyarak bir kontrol mekanizması oluşturmak suretiyle direnmesi, ikincisi de bu tür değişmelere uygun olarak kendi yapı elemanlarını değiştirmesi ve onlara uyum göstermesidir."³ Aslında eğitimin, "ilk planda ne kadar inter-aktif, ne kadar öğrenci özgürleşmesini gözetten bir yaklaşımı olsa da, nihai amacı itaat edecek bireyler yetiştirmektir".⁴ Bu ikili durum eğitimin muhafazakâr ve statik yönünü gösterir. Ama aynı zamanda eğitimin, yaratıcı, değişimci, dönüştürücü bir gücü ve fonksiyonu da bulunmaktadır. Üzerine basa basa durularak eğitimden beklenen de bu yönde üretim yapmaktır. Eğitimin değişimde bir aktörü olması, daha ziyade ona yön veren etkili lider ve siyasetçiler eliyle gerçekleşir. Hızla değişen dünyaya ayak

---

² Muhammed Abdüsselam, *Güneyin Gelişiminde Bilim Teknolojisi ve Bilim Eğitimi Üzerine Notlar*, Çev: O. Düzgüneş, Ankara: 1990, s.66'dan naklen, İsmail Doğan, *Modern Toplumda Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları, İnsan Haklarının Kültürel Temelleri*, 6. Baskı, Ankara: PegemA Yay., 2006, s.83.

³ Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları üzerine Bir Araştırma*, Ankara: 1991, s.278.

⁴ Yasin Aktay, "Türkiye'de Eğitim Bir Maxwell Cini Olacak mı?", *Muhafazakâr Düşünce*, Ankara: 2005, S.6, s.32.

uydurabilme görevi eğitime verilebildiği gibi bunun tersi, istenmeyen değişim durumlarına karşı da eğitime direnme/direnç ödevi verilebilir. Buna göre eğitim aynı anda hem muhafazakârlığın hem de radikal değişimin itici gücü durumunda bulunmakta ya da merkezî noktasını işgal etmektedir.

ULUS-DEVLET VE MİLLİYET İNŞASI, VATANDAŞLIK VE EĞİTİM İLİŞKİSİ

Sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan yeni toplum ve devlet biçimi geleneksel yapının dışında bir form meydana getirdi. Devlet örgütlenmesi dikkate alındığında bu formun temel niteliği insan ve devlet arası algı, ilişki ve hizmet biçimindeki değişimdi. Bu değişimi sağlayan temel unsurlardan biri eğitim oldu. Bu etkileşim sürecini inceleyen çeşitli araştırmalar göstermiştir ki, “modern devletlerin inşa sürecinin karmaşık yapısının şekillenmesinde eğitim ve devlet formasyonu arasında daima diyalektik bir etkileşim vardır.⁵ Eğitim ve devlet arasındaki bu sıkı ilişki sanayi devriminden sonra başladı. Eğitimin milliyet inşa edici fonksiyonu, milliyetçilik ve modernizasyon konularında kullanılması 19. yüzyılda ‘ABD, İngiltere, Fransa’⁶, ‘Almanya, Avusturya’⁷ Osmanlı⁸ ve Uzakdoğu⁹ devletlerinin modernizasyon süreçlerinde açıkça görülmektedir.

Fransız İhtilâli’nden sonra bütün dünyada ulus-devlet formasyonu giderek önem kazandı. Devrimden daha önce başlayan sanayi inkılâbı Avrupa’da kapital ekonomik sistemin paralelinde ulus-devletler oluşturmaya başladı. İki sistem birbirine bağımlı olarak gelişti. Kapital ekonomik sistemin ve sanayi toplumunun sağlıklı işleyebilmesi için nitelikli insanlara ihtiyacı vardı. Bunu karşılamanın yolu da insanları eğitmekten ve onları makineye alıştırmaktan geçiyordu. Böylece eğitim hem sanayi devriminin istediği insan ve toplum tipini yaratacak, hem de ulus-devletin ihtiyaç duyduğu ‘vatandaş’ı üretecekti. Tam da bu dönemde eğitime biçilen görevler şöyleydi: İnsanların “daha fazla kabiliyetli ve kâfi miktarda üretici olabilmesi için gerekli yetenek ve bilgileri kazanabilmesine yardım etmek, onları sağlıklı bir yaşama kavuşturmak ve

---

⁵Ting-Hong Wong, “Education and State Formation Reconsidered: Chinese School Identity in Postwar Singapore”, *The Journal of Historical Sociology*, V.16, Nu: 2, June 2003, pp. 237-265.

⁶ Andy Green, *Education and State Formation, The Rize of Education System in England, France and the USA*, MacMillan: 1990.

⁷ Marjorie Lamberti, *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany*, New York: Oxford University Press, 1981.

⁸ Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2001.

⁹ Wong, a.g.e., 237-265.

sonunda modern, gelişimsel ve demokratik devletin vatandaşı olmalarını temin etmektir.”¹⁰ Avrupa’da reform döneminden sonra eğitim yenilikleri oldukça önemli olmaya başladı.¹¹ Eğitime verilen bu önemi devletlerin eğitime ayırdıkları bütçelerini her geçen gün arttırmıştı anlamak mümkündür. Okulların yaygınlaştırılması ve eğitimin toplumun bütün kesimlerine zorunlu ve ilk eğitimin de ücretsiz olarak düzenlenmesi Avrupa ile Osmanlı’da aşağı-yukarı yakın tarihlerde başlamıştır.¹² Bu zorunluluk Osmanlı devletinin içinde bulunduğu buhrandan kaynaklanıyordu. 1880’lerde Fransa’nın eğitim politikası büyük ölçüde yurtsever vatandaş yetiştirmek üzerine kurulmuştu. Bu eğitim politikası Osmanlı devletinde önceleri Osmanlılık (Ottomanism) lehine kullanılmaya başlandı. II. Abdülhamid döneminin eğitim politikası devletin geleneksel merkezî gücünü kuvvetlendirmek ve korumak, siyasî olmayan ve içe dönük panislamist siyaseti hayata geçirmek ve son olarak da bir Osmanlı yurttaşı yetiştirmek üzerine kurulmuştu.¹³ Burada eğitime verilen en önemli görev toplumun ve devletin modernleşmesini sağlamaktı (Bu konuya ileride devam edilecek).

Eğitim yoluyla yurttaş yetiştirme politikası Abdülhamid’den sonra Türkiye Cumhuriyeti tarafından daha sıkı bir şekilde benimsendi. Bu süreçte de Tanzimat’ta olduğu gibi Fransa model alındı. Dolayısıyla da Fransız vatandaşlık sisteminin daha iyi öğretilmesi için Fransızca liselerin ders programlarına kondu.¹⁴ Sosyoloji Fransa’dan sonra başka hiçbir ülkede olmadığı kadar Türkiye’de popüler oldu. Liselerde ders olarak okutuldu. ‘Türkiye Tarihi’, ‘Türkiye Coğrafyası’ ve ‘Yurt Bilgisi’ derslerinin içeriği iyi bir vatandaş yetiştirme anlayışına göre düzenlendi. Bu tarz bir düzenlemenin temel amaçlarından biri toplumsal ülkü birliğinin sağlanmasıydı. Eğitime sosyal bütünleştirme ve yetenek geliştirme fonksiyonları yüklendi. Eğitime biçilen bu rol Durkheim’den mülhemdi. Emile Durkheim’e göre, eğitimin iki amacı vardı:

---

¹⁰ David M. Ment, “Education, Nation-Building and Modernization after World War I: American Ideas for the Peace Conference”, *Paedagogica Historica*, V: 41, Nos. 1&2, February 2005, s. 170.

¹¹ Green, a.g.e., s.1.

¹² Green, a.g.e., s.15-20; “Zaten 17. yüzyılda Osmanlı Devleti ve toplum yapısı sanayi devrimi ve kapital düzen için gereken potansiyele sahipti ve şartlar diğer devletler kadar müsaitti. Ancak göç ve artan nüfus yeni ekonomik gelişmeler paralelinde kontrol edilemediği ve kapital düzen için toplumdaki karşılık bulunamadığından için kapitalizme geçilemedi”. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, Ankara: İmge Yay., 2002, s. 38.

¹³ Kemal H. Karpat, **İslâm’ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Devlet, Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay.; Benjamin C. Fortna **Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, İstanbul: İletişim Yay., 2005.

¹⁴ Barak A. Salmoni “Turkish Education And Democracy, 1923-50”, *Middle Eastern Studies*, Vol.40, No.2, March 2004, p.85.

“Birincisi, endüstriyel ekonomi için gerekli yetenekleri geliştirmek, ikincisi de, kültürel iletişimle sosyal bütünleşmenin sağlanmasıydı.”¹⁵ Bununla birlikte eğitim II. Meşrutiyet’ten itibaren milliyet inşâ edici bir unsur olarak görüldü. İttihat ve Terakî’nin temel politikası, “bütün imparatorluğu ulus-devlet içine dönüştürmeyi amaçlayan ve imparatorluğu Türk millî çekirdeğinin hâkimiyeti altında milliyet inşâ edici bir tarzda Türkleştirmekti”.¹⁶ II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakî tarafından Türkleştirme politikasında kullanılan eğitim, Cumhuriyet dönemi eğitimcileri tarafından sadece milliyet inşâ edici olarak değil aynı zamanda yönetimin merkezileşmesi yolunda da kullanıldı. Bundan dolayıdır ki, ilk yapılan inkılâplardan biri olan Tevhid-i Tedrisat’la eğitimin merkezileştirilmesi sağlandı. “Türk pedagogları ve eğitimcileri yaratmayı düşündükleri yeni toplum için eğitimi etkin bir şekilde kullandılar ve aynı zamanda Kemalizm’in temel kavramsal referansları arasında da bir ilişki oluşturdular. Bunlar milliyetçilik, özgürlük, eşitlik, görev, rasyonel toplum hayatı ve laisizmi içermekteydi”.¹⁷ Bu amaçlara ulaşabilmek için Türk eğitimciler Abdülhamid döneminde olduğu gibi eğitime sihirli bir güç atfettiler. Amaçların ancak eğitim ile gerçekleşebileceğine yürekten inandılar. Öğretmenleri de sistemin sadık “ideolojik militanları”¹⁸ olarak düşündüler. Öğretmenlere yönelik bu algı Tanzimat’la başlamış, Cumhuriyet döneminde zirve yapmıştır.

OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE EĞİTİM

Osmanlı modernleşmesi bugünün zihni ölçülerinde tasarlandığı gibi, sadece belli bir tarih sonrasını, coğrafyayı ve insan topluluklarını kapsamaz. Osmanlı modernleşmesi neredeyse Avrupa’da modernleşmenin başlamasına paralel bir başlangıç gösterir. Zira Osmanlı kuruluşundan itibaren batı ile iç içe olmasa bile coğrafi olarak çok yakın ve yan yana olmuştur. Modernleşme Osmanlı coğrafyası içindekileri değil, dışarıda kalan Müslüman toplumları da bir şekilde ilgilendirmiştir. Bu süreç Tanzimat’la en hızlı ve yetkin düzeyine erişmiş, II. Abdülhamid döneminde de devletin en ücra köşelerine kadar yayılmıştır. 18. yüzyılın sonları, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde de büyük ölçüde olumlu olmakla birlikte aynı zamanda olumsuz neticelerini vermiştir.

---

¹⁵ Green, a.g.e., s.36.

¹⁶ Ülker, Erol, “Contextualizing ‘Turkification’: Nation-building in the Late Ottoman Empire, 1908–18”, *Nations and Nationalism*, 11/4, 2005, p. 632.

¹⁷ Salmoni, a.g.e., s.83.

¹⁸ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, Derleyen: Kemal H. Karpat, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2005, s. 77.

Osmanlı/Türk modernleşmesinin son iki yüz yılını inceleyen araştırmacıların ayrıştıktıkları önemli noktalardan biri, devlet ve toplum bünyesinde, bazı alanlarda derinlikli, bazı alanlarda yüzeysel, bazen hızlı bazen de çok hızlı meydana gelen değişim/dönüşüm hareketlerinin temel belirleyicileri, dinamikleri ve kaynakları noktasındadır. Özellikle oryantalist zihniyet ve metodu takip edenler, temel dinamikleri Osmanlı dışı ve batı olarak belirlerken, Ülgener, Berkes, Ülken ve Karpat gibi düşünürler ise Osmanlı modernleşmesinin özgünlüğüne, yerliliğine ve gücünü kendi içinden aldığına vurgu yapmaktadırlar. Osmanlı modernleşmesinin toplumun ve devletin iç dinamiklerinden ya da dış etkilerden hareketle bir zorunluluk olarak mı, yoksa iradî olarak mı başladığı ve sürdürüldüğü konusu tam olarak ortaya konulmuş ve açıklanmış değildir. Bu meselenin iç dinamiklerin tesiriyle ve kısmen iradî olduğu tezini işleyen Berkes'in *The Development of the Secularism in Turkey* (Türkiye'de Çağdaşlaşma)'i yanında bunun tam tersini; Osmanlı'da modernleşmenin temel dinamiğinin Batı zorlaması olduğunu iddia eden Bernard Lewis'sn *The Emergence of Modern Turkey* (Modern Türkiye'nin Doğuşu) tezi ve 1980 sonrasında Feroz Ahmad, Eric J. Zürcher gibi bu tezin paralelinde görüş belirtenler bulunmaktadır. Osmanlı modernleşmesinin iradîlik ve zorunluluk sarmalı yanında diğer önemli bir özelliği pragmatik¹⁹ ve güncele boğulmuş olmasıdır.

Osmanlı devlet ve toplumunun modernleşme sürecinde geleneksel bünyesinde oluşan değişimin görünür ve ölçülebilir unsurları farklıdır. Bunların başında ekonomi, toprak düzeni, askerî düzen, ilmiye ve devlet bürokrasisi, matbaa, basın ve eğitim gelir. Bu unsurların yapısında, işleyişinde ve toplumsal rollerindeki değişimle birlikte bunlara bağlı ya da bağımsız yeni kurumların ortaya çıkması modernleşme olgusu olarak belirir. Bu olgunun gerçekleşmesinde eğitim tek başına motor bir güç olduğu gibi, diğer bütün unsurların bünyesine o unsurun yapısıyla paralel şekilde girerek, modernleşmenin total gücü haline gelmiştir. Burada modernizmin ürettiği 'eğitim zihniyeti ve kurumlar (formal/okul) ile geleneksel ve evrensel eğitim kavramının (informal) farklı olduğu gözden ırak tutulmamalıdır. Osmanlı modernleşmesinde 'modern formal eğitim' yeni ortaya çıkan, başlı başına bir değişim mekanizmasıdır. Ekonominin ve ekonomistlerin, askerinin ve bürokrasinin basının ve tıbbiyenin değişim ve dönüşümü hem kendi içinde formal eğitim ile hem de kendisi dışında informal eğitimle gerçekleşmiştir.

---

¹⁹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yay., 2001, s. 14-15; Alkan a.g.e.,76.

Osmanlı toplum ve devletinde zihniyet değişiminin geniş alanları kapsayıcı halde başlaması modernleşmenin de görülebilir ve ölçülebilir tarzda başlaması anlamına gelir. Bunun ilk emarelerini I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde görmek mümkündür. II. Mahmud döneminde ise her bakımdan hızlı ve köklü değişimler yanında, geleneksel birçok kurumun ilgasıyla birlikte yeni kurumları ihdası ve rol farklılaşması keskin biçimde hayata girmiştir. II. Mahmud'un özellikle devlet teşkilatında gerçekleştirdiği reformlar sayesinde devlet, Sultan Süleyman dönemi geleneksel otoritesini yeniden sağladı ve güçlendi. Bu dönemde eğitime kısmen önem verildi ancak verilen bu önemin, tam anlamıyla eğitimin dönüştürme gücünün farkına varılarak verilmediği görülmektedir. Tam tersine eğitimin muhafazakâr ruhundan istimat beklenmiştir. 1833'te kurulan *tercüme odası* yeni bürokrat elit sınıfının doğmasında ve üst düzey eğitim imkânlarının sağlanmasında modernleşmenin önemli kurumlarından biri olmuştur. Modernleşmenin çok boyutlu olarak başladığı II. Mahmud döneminde Sultan, gittikçe zayıflayan yeniçeri, âyan ve ulema sınıflarını kontrol ediyordu. Derken modernleşmenin temel aracı eğitimle birlikte tercüme bürosu, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve yeni bürokratik kurumlar sayesinde yeni bir elit sınıf ortaya çıktı ve yönetimde etkili olmaya başladı. Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa'lar bu yeni eğitimin getirdiği üst düzey bürokrat elit sınıfın en önde gelen temsilcileri oldular.

Eğitim yoluyla modernleşmenin sağlanacağı yolundaki göstergelerinden biri 1838'de *rüştiyelerin* açılmasıdır. "Bu atılım ve açılım, eğitimin halk kitlelerine yayılmaya başlamasının startı olmuştur."²⁰ Rüştiyelerin açılmaya başlaması, beraberinde öğretmen gereksinimini de ortaya çıkarmıştır. İlk anda medreselerin bir kaynak olarak kullanılabilmesi düşünülmüştür. Ancak Tanzimatçıların seçtiği yol, yeni okulların öğretmenlerini de devletin kontrolü altında, devletin açtığı öğretmen okullarından yetiştirmek olmuştur. Bu amaçla 1848 yılında Darülmualimîn adında bir erkek öğretmen okulu kurulmuştur. Bu düzenleme "Osmanlıda modern seküler eğitimin başlaması olarak da kabul edilebilir."²¹ *İdadi* eğitimi Osmanlı'nın laik eğitim kurumları olarak düşünülmüştür. Ders programlarında hiçbir din ve ahlâk dersine yer verilmediği gibi, okulda karma eğitim uygulanması öngörülmüştür. "Devletin üstlenmeye başladığı, az çok laik içerik taşıyan eğitim, ülkenin kalkınması, güçlenmesi ve savunulması açısından bir 'kurtuluş' olarak görülmüş; ilerleme, medenileşme ve siyasal açıdan 'birlik ve bütünlük' sağlanması, az çok laik eğitim aracılığıyla

---

²⁰ Somel, a.g.e., s.65.

²¹ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: 1963, s.45.

gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.”²² Eğitimde merkezileşme, standartlaşma ve devlet denetimi esas olarak düşünülmüştür. Eğitim, bir kamu hizmeti haline gelince “devletin ‘masraf’ yaptığı alan olmuştur.”²³ Rüştüye, idadi ve yeni öğretmen okullarıyla eğitim ordu ve bürokrasiden halk kitlelerine yayılmaya başlamıştır.

Her ne kadar 1730’larda matbaada basımlar başlamış olsa da, bu devlet ve toplum katmanlarında ciddi bir yeniliğe bir zihniyet değişimine yol açmadığı gibi, bir yönüyle geleneksel zihniyet kalıplarının tahkimine katkı bile sağlamıştır. 1830’daki *Takvim-i Vekâyi*’nin de modernleşme adına etkisi sınırlıdır. Basının modernleşmeye katkısı 1860’larda başlamıştır. İlk olarak Tanzimat yıllarında devletin kurtuluşu ve kalkınabilmesi için yazılan raporlarda *eğitim ve bilim ülke kalkınmasının temel aracı* olarak sunulmuştur. Burada ‘ilim’ ve ‘bilim’ farklılaşmasının başlaması ciddi bir farklılığa işaret eder. Tanzimat ve meşrutiyet dönemlerinde eğitim, “maarif+ulum+fünûn=terakki+temeddün”²⁴ şeklinde formüle edilerek modernleş(tir)me misyonu böyle belirlenmiştir.

Batı ile ilişkilerin özellikle ilmî ve kültürel sahalarda sıklaşması, değişik bir kültürün ve siyasal değerlerin gecikmeli de olsa ülkeye gelmesi ile sonuçlanmıştır. “Batı kültürünün özellikle eğitim yoluyla ülkeye gittikçe daha fazla girmesi sonucunda ülke aydınları geleneksel düşünceleri bir kenara bırakarak, yeni düşüncelere yönelmişler ve onların üstünlüğünü kabul etmişlerdir.”²⁵ Ancak bu kuru bir kabulden öte, aynı zamanda geleneksel hayatı ve kurumları korumacı bir özellik de göstermiştir. Tanzimat’la birlikte başlayan hızlı açılım, aynı zamanda mevcudu koruma kaygısı da gütmüştür. Böylece eğitime paradoksal olarak hem değişim hem muhafaza rolü verilmiş ve “savunmacı bir modernleşme”²⁶ ortaya çıkmıştır.

Bu haliyle Osmanlı modernleşmesi somut tarzda 18. yüzyılın ikinci yarısında başlamış kabul edilebilir. Bundan önce başlayan değişimler daha çok ordunun durumunu iyileştirme ve askerî eğitim üzerine odaklanmıştır. Eğitimin modernleşmenin en önemli unsuru olduğu gerçeği III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde kısmen fark edilmiştir. Bu dönemde yapılanlar ile

---

²² Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul: MEB Yay., 1940, s.459-457; Laik okulların Avrupa Okullarındaki eğitim sisteminin uyarlanması yolu ile olduğunun yorumu için bak: Richard E. Maynard, *Education on Turkey*, İstanbul: 1964.

²³ Alkan, a.g.e., s.111.

²⁴ Alkan, a.g.e., s.91.

²⁵ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981, s.1.

²⁶ Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Chicago: The University of Chicago Press, 1966.

geleneksel kurumların tabii yapısında değişimler başlamıştır. Modernleşmenin itici gücü olan eğitim Tanzimat döneminde Fransa'dan etkilenmiştir. Bu dönemde modernleşmenin neredeyse bütün misyonları eğitim üzerinden hareketle gerçekleştirilmeye çalışılıyor gibidir. Ordudaki modernleşme, "İmparatorluğun Avrupalılaştırma ya da Batılılaşma alanındaki toplam kurumsal çerçevenin çok da geniş bir planının parçasıdır."²⁷ Aslında modernleşme toplum ve devlet hayatının bütün alanlarını ilgilendiren bir toplam dönüşüm yaşantısı olarak görülmektedir ancak bu öncelikle ve belirgin olarak ordu üzerinde görülmüştür.

Tanzimat dönemi modernleşme görünümlerinin en belirgin alanı eğitim kurumlarıdır. Devlet bürokrasisine ve modern devletin icabı olarak, halkına hizmet için gerekli personeli yetiştirmek amacıyla çok farklı okullar açılmıştır. Eğitimde modernleşmenin temel görünümlerinden biri 1868 tarihli belirgin şekilde Fransız Victor Duruy'un etkisini taşıyan eğitim teşkilat reformu beyannameyi olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Bu nizamname ile eğitim yasal olarak düzenlenmiş, merkez ve taşra birimler oluşturularak modern bir teşkilat yapısının temelleri atılmıştır. Bu düzenleme, modernlik vasfı olan devletin merkezileşmesi ve tebaasına hizmet verme anlayışının başlangıcı olarak görülebilir. Bu düzenleme ile Osmanlı merkez ve taşra eğitim teşkilatı Fransa'nın eğitim teşkilatına nerede ise tıpatıp benzeyen üçlü (sıbyan, rüştiye, idadi ve yüksek) kademeyi esas alan bir şemaya kavuşmuştur.²⁸ Fransa etkisinin bariz bir görünümü de Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî)dir.

Eğitim modernleşmesi ile doğrudan bağlantılı alanlardan biri de *hukuk modernleşmesi*'dir. Tanzimat'tan sonra sıklıkla hukuk metinlerinin çağdaş bir forma uydurulma çalışmaları yapılmış, bununla birlikte, hukukçuların da ilgili metinleri algılaması ve uygulaması için yeni hukuk mektepleri açılmıştır. Hukuk metinlerinin çağdaş forma getirilmesi sürecinde *Mecelle* oldukça önemli bir yere sahiptir. *Mecelle*, Ahmet Cevdet Paşa'nın başında olduğu bir heyet tarafından 1868'den itibaren yapılmaya başlamıştır. İslâm dünyasında eşi benzeri olmayan bu çalışma nev'i şahsına münhasır bir çağdaş özellik gösterir. Hukuk alanında yapılan bu ıslahat çalışması, "İslâm hukuk düzeninden radikal bir şekilde ayrılmakla birlikte, Batı'nın ne örnek ne de müşevvik olarak hiçbir şekilde rol oynamadığı tam anlamıyla İslâmî bir icattır."²⁹ Ancak *Mecelle* Avrupaî tarzda bir hukuk metni değildir. Referansları beşerî değil, ilahîdir, buna karşın muazzam bir şekilde değişimci ve zamana uyucudur.

²⁷ Kazamias, a.g.e., s.51.

²⁸ Kazamias, a.g.e., s.62.

²⁹ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, s.209.

Tanzimat döneminde eğitime biçilen temel rollerden biri siyasal birliğin sağlanmasıydı. Bunun için dil öğretimine önem verilmiştir. Bu durumda Türkçe ön plana çıkmıştır. Türkçe'nin ön plana çıkması devletin temel unsurunun ve yönetici sınıfın Türk unsuru olmasını, sonrasında da Türk milliyetçiliğinin gelişmesini tahkim etmiştir. Eğitim, siyasal birliğin, toplumsal uyumun ve devlete yönelik sadakatın sağlanmasında bir "ideolojik aygıt", endoktrinasyon aracı olarak kullanılmıştır.³⁰ İktidarlar kendilerine yönelik bağlılığın sağlanabilmesi için dinsel/geleneksel değerlerden yararlanmışlardır. Dinî semboller ve ritüeller eğitimin hemen her kademesinde ve mekânında bolca kullanılmıştır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde, okul binaları, süslemeleri, ders kitapları, haritalar, disiplin yönetmelikleri, yeni konulan ahlâk dersleri ve davranış değiştirme biçimleri etkin bir şekilde eğitimin ideolojik olarak kullanıldığını gösterir.

Tanzimat dönemi iptidaî, rüşfî ve idadî okullarındaki din derslerinin düzeylerine bakıldığında din dışı derslerin büyük bir yekûn tuttuğu görülür. Yüksek okullarda ise dinî dersler yok denecek düzeydedir, hatta yoktur. Dinî bir toplum olan Osmanlı toplumunda eğitimdeki bu paradigma değişimi kısa sayılabilecek bir süre -bir nesil- sonra ürünlerini (!) vermiştir. 1880'lerden sonra özellikle genç ve orta yaşlılar arasında ciddi değer bunalımları içine girenler çoğalmıştır. Beşir Fuad'ın intiharı değer çatışması yaşayan kuşağın ilk ciddi ve tehlikeli sinyalini vermiştir. Değer çatışması sadece bireyler arasında kalmamış, kuşaklar toplum kesimleri arasında da yayılmıştır. Alafranga ve alaturka ikililiğinden, batıcı ve doğulu, dinci, batıcı, cahil, aydın gibi ayrımlar hızla derinleşmeye başlamıştır. *Felâtin Bey İle Rakım Efendi'* de olduğu gibi dönemin diğer pek çok edebî eserine bu ayrımlar ve toplumsal bunalımlar yansımıştır.³¹ 'Dengesiz' bir kuşağın yetişmesi ve bunun yol açtığı 'buhran'ın nedeni olarak Tanzimat'tan sonraki eğitim ve kültür ikiliği gösterilmiştir.³² Bu 'dengesiz', 'zavallı', 'buhranlı' ve 'değer çatışması' içinde bir neslin yetişmesine Tanzimat dönemi eğitim ve din dersleri ilişkisinin sebep olduğu gibi, yabancı eğitimcilerin ders kitapları ve okulları da önemli derecede etkili olmuştur. Özellikle 18. yüzyıl ortalarındaki materyalizmin genç Osmanlı aydınlarını şaşkına çevirdiği ve onların beyinlerini adeta uyuşturduğu görülür. Özellikle Luis Büshner'in *Madde ve Kuvvet* adlı Alman popüler materyalizminin ikinci sınıf bir eseri, başta Tıbbiyeliler olmak üzere diğer Osmanlı genç aydınlarının zihin dünyasını neredeyse mefluç hale getirmiştir. Bu değer bunalımı kendini

³⁰ Alkan, a.g.e., s.86.

³¹ Bu konuda özgün bir makale için bak: İnci Enginün, "Osmanlıcadan Modern Türkçeye Türk Edebiyatı ve Öz Kimlik", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, s.331-358.

³² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu Batı Yay., 1978, s.202.

II. Abdülhamid döneminde hissettirmiştir. Bunun üzerine Sultan 1890'lardan sonra eğitimde sert tedbirler almak zorunda kalmış ancak, hem Tanzimat pozitivizm ve materyalizminin yıkıcı etkileri, hem de kendi saltanatının ilk döneminde sağladığı modern, özgürlükçü ve toplumun alt katmanlarına inen ve sosyal mobilitayı sağlayan eğitimin zehirleri bünyeyi çoktan sarmıştır.

Modern devlet anlayışının bir gereği olarak, Tanzimat'la başlayan toplum içinde daha derinlere nüfuz etme yönündeki eğilimler, Abdülhamid döneminde hızlanmıştır. Bu açıdan aslında Tanzimat ve Abdülhamid devri arasında tam bir süreklilik söz konusudur. Buna koşut olarak, Osmanlı toplumunun dışa açılması da hızlanır. "İletişimin, buharlı deniz ulaşımının, demiryollarının, karayollarının gelişmesi, limanların yeniden düzenlenmesi, basın ve okulların gelişmesi ister dinsel, ister dilsel, toplumsal veya coğrafi olsunlar, geleneksel parçalanmışlıkların ve kapalılıkların aşılmasına ve Osmanlı toplumu bünyesindeki hareketliliğin artmasına katkıda bulunmuştur. Tüm bu etkenlerin tesiriyle Osmanlıların en azından büyük kentlerde oturanların gündelik yaşamı Abdülhamid devrinde büyük bir dönüşüm geçirmiştir."³³ Antel'in tespitlerine göre, "II. Abdülhamid dönemi eğitimi Tanzimat reformlarından tam bir ricattir."³⁴ Bu temelsiz bir tespit olarak değerlendirilebilir. Zira son dönem akademik çalışmalar bu türden erken Cumhuriyet dönemi aydın tespitlerinin tam hilafına bulgular ortaya koymaktadır. Aynı konuda olmak üzere sanılanın³⁵ aksine, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi eğitim reformlarının kendi içinde başarısız ve eksik kalmasının öncelikli sorumlusu bütünüyle *ulema sınıfı* değildir.³⁶ Zira ulema sınıfının içinde batıcı ve değişime oldukça açık olanlar hayli fazladır.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ EĞİTİM YOLUYLA MODERNLEŞME VE PARADOKSLAR

II. Abdülhamid dönemi siyaset, kültür ve eğitimi üzerine tartışmaların devam etmesinin temel sebeplerinden biri, gerek II. Abdülhamid, gerekse dönemi hakkında detaylı ve geniş araştırmaların azlığıdır. Çünkü onun dönemi hem devletin en buhranlı dönemine rast gelmiş hem de oldukça uzun sürmüştür. Bununla birlikte döneme basit önyargılarla ve partizanca bakan çalışmalar hayli aşılmış, çeşitli konuları ele alan geniş sayılabilecek bir literatür oluşmaya

---

³³ François Geogron, **Sultan Abdülhamid**, Çev: Ali Berktaş, İstanbul: Homerkitabevi, 2006, s.361.

³⁴ Antel, **a.g.e.**, s.457.

³⁵ Antel, **a.g.e.**, s.445.

³⁶ Kazamias, **a.g.e.**, s.58.

başlamıştır.³⁷ II. Abdülhamid dönemini, bazı araştırmacılar ve tarihçiler despotik bir yorumla açıklama gayreti güderken, bazıları da farklı bir modernleşme düşüncesi olarak düşünmektedirler. Bununla birlikte bu dönemin; “despotik olmayıp, modernite ile geleneksellik öğelerini kendi içinde birleştiren, kendi içinden çelişkili ve bu çelişkiye sonunda yenik düşen bir dönem olduğu” vurgusu yapılarak “bizim şu an bu karmaşık yumağı tam olarak çözebilmenin daha eşliğinde bile olmamamız”³⁸ yorumu, II. Abdülhamid dönemi tarihçiliğini ve sosyal olgularını anlamada hayli gayretin gerekli olduğuna işaret etmektedir.

II. Abdülhamid dönemi siyaseti, eğitimi, kültürü, basını ve ideolojisi üzerine varılan hükümlerin çok farklı kanatlarda seyretmesi, her şeyden önce dönemin kozmopolit özelliğinden, hızlı değişiminden ve olağanüstü sayılabilecek derecede yeniliklerinden kaynaklanmaktadır. Batılılaşma ve modernleşme yolunda, ümmet ve tebaa esasına dayalı geleneksel devlet biçiminden cemaat esasına dayalı toplumdaki ulus-millet ve vatandaş esasına dayalı, meşruiyetini ilahî güçten değil, milletinden alan ve bu milletin tarihi, istikbali, beklentileri, dili ve hissiyatı üzerine bina edilmiş bir ideolojisi olan modern devlete geçişin temelleri büyük ölçüde, içinde büyük çelikkiler de barındırarak II. Abdülhamid döneminde atılmıştır. Abdülhamid Tanzimat’ın seküler ve laik reformlarının devamını sağlamıştır. Sultan katı bir modernisttir. Ama aynı zamanda devletin bekasını korumak ve dağılmayı önlemek, mutlak bir otorite sahibi olmak ve devleti geleneksel gücüne kavuşturmak için elinden gelen bütün imkânları seferber etmiştir. Bunun için katı bir devletçilik ve merkeziyetçilik inşa etmiştir. Sultan bütün bunları yaparken iki önemli unsuru; din (İslâm) ve eğitimi sonuna kadar kullanmıştır.

II. Abdülhamid dönemi eğitimi, batılı yeni okullar, yeni binalar, haritalar ve ders kitaplarının yeniden oluşturulmuş içerikleri ile yeni bir tarz oluşturma gayretindedir. Ancak Abdülhamid eğitimi 1890’lardan sonra büyük bir çık-maza girmiştir. “Hem misyoner hem devlet girişimleri, eğitimin pozitif gelişmenin ‘sırrı’ olduğu fikrini yerleştirmiş ve güçlendirmiştir. B. Lewis’in dediği gibi, ‘Doğu’da pek çok kişi [Batı’nın] büyüklüğünün ve gücünün yanıltıcı gizini (eğitimi) keşfetme ve uygulama’ arayışında olmuştur.”³⁹ Dönemin eğitimden beklediği, bu ‘giz’i keşfetmek ve uygulamaktır. Eğitime dönüştürücü bir misyon biçilmiş, toplumsal değişimde anahtar rol verilmiştir. Bu rolün büyük ölçüde gerçekçi olarak oynanması sonucunda Karpat’ın *İslâm’ın Si-*

³⁷ Nadir Özbek, “Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S.1, 2004, s.71-90.

³⁸ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.1, İstanbul: İletişim Yay.,2002, s.51.

³⁹ Fortna, *a.g.e.*, s.54.

yasallaşması'nda uzunca ele aldığı şekilde bir Osmanlı *orta sınıfı* esas itibarıyla ortaya çıkmış, diğer bir yönüyle de orta düzeyli de olsa *Müslüman burjuvazi* oluşmaya başlamıştır.

Eğitim yoluyla modernleşmenin temel kazanımlarından *orta sınıfın* oluşmasıyla, bilim, sanat ve ulus-millet bilincinin gelişmesi söz konusu olmuştur. Bu sürecin liderleri de üç meslek gurubudur. Bu üç meslek grubu, “öğretmenler, hekimler ve mühendisler modernleşme militanı haline gelmişler ve Cumhuriyet'in de yönetici elit ve aydın tabakasını oluşturmuşlardır.”⁴⁰ Eğitimdeki bu gelişme toplumsal değişimin yönünü ve hızını da etkilemiştir. Dolayısıyla öğrencilerin nüfusa oranı yüksek olan kentler, aynı zamanda devletin kültür ve ticaret merkezleri haline gelmiştir. Buralarda kitap, dergi ve gazete basımı yüksek, ticari hayat gelişkindir. Bu vasıflarda en üst düzeylere erişmiş olan şehirler, “II. Meşrutiyet'i doğuracak hareketlerin mekânı olmasının yanı sıra, Kurtuluş Savaşı sırasında sivil direnişin ilk ortaya çıktıkları yerler olmuşlardır. Diğer bir deyişle, ülkenin ticaret ve kültür haritası, II. Meşrutiyet hareketinin geliştiği yerlerin haritası ve Kurtuluş Savaşı'nın başındaki sivil direniş haritası ile bu dönemdeki okul ve öğrenci sayısının yüksek olduğu yerlerin haritası örtüşmektedir.”⁴¹

II. Abdülhamid dönemi kültür ve siyasetine perde gerisinden sağlamlık ve güvence kazandıran, eğitim alanında yapılan çağdaş düzenlemeler olmuştur. Alanında önemli ve etkili bir Abdülhamid biyografisi yazmış olan François Geogon'a göre Abdülhamid, Avrupa'nın modern eğitimine karşı değildir. Ancak bu eğitimin içeriği İslâmî öğeler ile örülmeli, modern bilimle birlikte İslâm ahlâkı da verilmelidir. Ona göre, Abdülhamid Avrupa'dan gelen her şeyi şüphe ile karşılamaktadır. Bir taraftan 'askere fes giydirilmesine' karşı çıkan Şeyhülislâmî 'aptal' diye niteler, diğer taraftan Gregoryen takvimin kullanılması, hatta Osmanlı dilinin öğrenilmesini kolaylaştıracak bir Latin alfabesine geçişi de kapsayan köklü ıslahatlar düşünür. Sultan Hamid, Türkçe'nin kültür ve bilim dili olması yanında devlet dili olması hususunda da belirgin gayretler içine girmiş ve kararlar almıştır. Camiden çok okul ve eğitim mekânları inşa eden Sultan'ın en çok kullanılan lakaplarından biri “maarifperver Sultan”dır. Sultan Hamid devrinin eğitimiyle birlikte toplumda öne çıkan bir diğer değişiklik gençliğin önemsenmesidir. Bu dönemde kadının durumu gelişir ve feminist hareketin doğuşu gerçekleşir. Ancak kent modernleşmesi cinsiyet ayrımını arttıracak ve bu ayrım daha görünür hale gelecektir. Eğitim hareketlerinin yan ürünleri olarak, sinema, tiyatro ve denize girme gelişir, ka-

⁴⁰ Alkan, a.g.e., s.77.

⁴¹ Alkan, a.g.e., s.184.

dınlar için özel mekânlarda düzenlemelere gidilir. Bütün bunlar Abdülhamid dönemi girift modernleşme çabalarının görünümüdür.

Abdülhamid dönemi eğitiminin özgün hususlarından biri *Aşiret Mektepleri*'dir. Bu okullar büyük ölçüde devletin periferisindeki yerel önderleri devletin birlik ve bütünlüğü için kazanmak, hem de bir yönüyle onların tehlikelerinden emin olmak için tedbir gayesiyle kurulmuştur. Farklı sebeplerle de istenilen neticeyi verememiştir. II. Abdülhamid okullarda verilen ahlâk ve din eğitimi derslerinde ilginç bir siyaset izlemiştir. Yeni neslin dini bütün, geleneksel ahlâka sadık, devletiyle bütünleşmiş ama aynı zamanda liyakat bakımından da vasıflı insanlar olarak yetiştirilmesi planlanmıştır. Dindar Sultan aslında din adamlarına asla güvenmemiştir. Devletin din seçkinleri tarafından yönetilmesine yani teokrasiye, kesinlikle ve şiddetle karşıdır. Ancak "II. Abdülhamid ulemayı takdir etmese de hatta onlardan kuşkulansa da onlara saygıda kusur etmez."⁴² Abdülhamid sürekli olarak ulemayı denetim altına alma gayretindedir. Çünkü Şeyhülislâmlar siyasette hâlâ meşrulaştırıcı rolündedir, medrese müntesipleri ve softalar da bazı siyasî olaylara tepki vermektedir.⁴³ Bu yüzden geleneksel eğitim kurumu olan medreselerin ve sıbyan mekteplerinin modernizasyonu konusunda Abdülhamid pek istekli ve ilerici olmamıştır. "II. Abdülhamid bir toplumsal güç durumundaki *ulemayı* ve *fukahayı* ve onların elindeki *medreseleri* sistem dışına itmiş, din konusunda tek otorite olmak istemiştir. 'Ulema' önce eğitim alanından, sonra Hukuk Fakültesi'nin kurulmasıyla hukuk alanından ve son olarak da Darülfünun'daki Yüksek Din Bilimleri Bölümü'nün kurulmasıyla, resmî din alanından sistem dışına itilmiştir. Ulema yerine padişaha bağlı ve devletin resmî dinini aktaran bir din adamı sınıfı yetiştirilmeye başlanmıştır. Böylece medrese ve ulemanın toplumsal ve siyasal rolü yeniden tanımlanarak, devlet ile ilişkisi tek taraflı olarak belirlenmiştir. Kısaca 'ulema ve medrese' son kalelerini II. Abdülhamid döneminde yitirmiştir."⁴⁴ Bu siyasetin Cumhuriyet dönemi din-devlet ilişkilerinin belirlenmesinde ne kadar öncü bir zemin teşkil ettiği izahtan varestedir.

II. Abdülhamid döneminin ilk on yılından sonra eğitimde İslâmî kökenli kavramlar ve sözcükler giderek ağırlaşan bir tonda ve sistemli biçimde kullanılmaya başlanır. "Dönemin anahtar sözcüklerinden biri ahlâktır. Ahlâktan söz etmek, batılılaşmanın aşırılıklarını, yeni töreleri, kadının serbestleşmesini, alkol tüketimini, dinsel kurallara uyulmasını, her türlü sapkınlık biçimini, bunların hepsini bir arada mahkûm etmek anlamına gelir. Ama aynı zamanda

⁴² Georjeon, a.g.e., s.161.

⁴³ Georjeon, a.g.e., 180.

⁴⁴ Alkan, a.g.e.,197-8.

dinin ahlâki ve dinî içeriğini, toplumsal ahlâk yönünü, geleneksel değerlere saygıyı, vazife duygusunu, fazileti, yaşlılara ve yönetilenlere gösterilmesi gereken itaati, iktidar adına ele geçirmeyi sağlar. ‘Abdülhamid’in toplumda oluşturmaya çalıştığı ‘manevi ve ahlâki düzen’ bu terimlerin ardında gizlidir.”⁴⁵ II. Abdülhamid döneminde ancak sansürden geçirilmiş, onaylanmış ders kitapları basılabilmektedir. Farklı düzeylerdeki ve farklı dallardaki eğitim kurumlarının ders kitapları ilk kez Osmanlıca basılmıştır. Yine bu dönemde en büyük Osmanlı padişahı olarak Kanuni Sultan Süleyman değil, Yavuz Sultan Selim gösterilir. Bunun temel sebebi, Hilafeti getirmiş olmasıdır. Yine ilk defa bu dönemde okullarda okutulmak üzere sırf ahlâk konulu ders kitapları basılmıştır. Kitaplarda itaat bahsi inceden inceye ele alınır, yetişkinlere yaşlılara, halifeye ve onun buyruklarına ve onun otoritesini temsil edenlere mutlak itaat istenir.

Birçok yeniliğin ve düzenlemenin kısa zaman aralığına sığdırıldığı Tanzimat döneminin düzensiz ve karmaşık durumuna karşın, II. Abdülhamid döneminde düzen ve istikrar sağlanmıştır. Abdülhamid, seleflerinin gerçekleştirdiği reformları devam ettirmekle kalmayıp, modernleşme kapsamını yeni alanlara doğru genişletmiştir. Üç aşamalı yeni eğitim sistemi, yenilikçi bir aydınlar sınıfı yetiştiren meslek okullarının yaygınlaştırılması da dâhil, onun döneminde gerçekleşti. “Türk düşünce yapısının modernleşmesine katkıda bulunan ilk edebî popülizmi yaratan çağdaş Türk edebiyatı geliştirdi.”⁴⁶ Ancak bu edebî popülizm eğitimde olduğu gibi paradokslarını da getirdi. Örneğin, halka bilgi aktarmak için iletişim kolaylığı arayan Ahmed Midhat Efendi dilin Türkçeleşmesine de öncülük etmiştir. Bu bir çeşit etnik bilinç yaratmıştır. Oysa Ahmed Midhat her türlü etnik milliyetçiliği açık bir şekilde suçlamış⁴⁷ ve karşısında olmuştur.

Eğitimin ve basının iyi bir ideolojik aktarım süreci olduğunun farkına varan ve bunu sonuna kadar kullanan II. Abdülhamid, bu mekanizmanın istenmeyen sonuçlarına yönelik fazla tedbir almamış görünmektedir. Aldıysa da başarılı olamamıştır. Dönemin bariz vasıflarından biri eğitimin de yardımıyla *dinselleşmenin* artmasıdır. “Eğitim aracılığıyla ‘ubudiyet gösteren bende-gân/élite’⁴⁸ yaratma çabası içine girilmiştir. 1890’lardan sonra *ahlâk* değerlerinin öğretilmesine ve döneme özgü bir içerik belirlenmesine gayret edilmiştir. Ahlâk öğretiminin içinde en dikkate değer konulardan biri itaattir. “Ders

⁴⁵ Fortna, a.g.e., 228.

⁴⁶ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2005, s. 37.

⁴⁷ Karpat, **İslâm’ın Siyasallaşması**, s.365.

⁴⁸ Berkes, a.g.e., s.204; Alkan, a.g.e., s.117.

programları, müfredat ve ders kitapları ve anlatım konusunda standart oluşturmak için 'tevhid-i tedrisat' konusunda projeler geliştirilmiş⁴⁹ ancak, özellikle yabancı okulların sayılarındaki korkunç artışın önüne geçilememesi nedeniyle başarı sağlanamamıştır. Çünkü bu okullar sadece eğitim kaygısıyla değil, siyasî, malî ve misyonerlik gayeleriyle faaliyet göstermektedirler.

II. Abdülhamid dönemi yaygınlaşan modern eğitimin temel paradokslarından biri, cemaat yapısını dünyevileşme yolunda değişime uğratmış olması, Avrupa'dan ithal ulusçuluk hareketini teşvik etmesi ve orta sınıf üzerinde yaygınlık kazanmasını sağlamasıdır. Burada söz konusu edilen, ideolojik ulusçuluktur. Bu gelişim Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı'da da imparatorluğun dağılıp hızlandırmaktadır. 19. yüzyılın sonuna doğru, Osmanlı içindeki "milliyetçi hareketlerin yönetici kadroları ve militanları Abdülhamid'in kurduğu eğitim sisteminden yetişen gençlerden çıkmıştır."⁵⁰ Tanzimat dönemi eğitimi, siyasal birliği sağlama, devlette merkezîleşmeyi sağlama misyonlarına rağmen, toplumsal yapıda *cemaatten ulusa geçişi hızlandırmış*, etnik unsurlar arasında ayrılma eğilimlerini arttırmıştır. Bu eğilimleri içeride en çok besleyen yabancı okullardır. 1890'lardan sonra yabancı okulların sıkı kontrolü gündeme geldiyse de ipin ucu kaçırılmış, İstanbul'da bile okulların denetimi elden çıkmıştır. Bu paradoksun tersinden de olsa şöyle bir olumlu neticesi olmuştur: Devlet içindeki yabancı, azınlık ve cemaat okullarının sayılarının hızla artması, yerli ve özel okulların artmasını sağlamış, eğitimde sıkı bir denetleme sisteminin gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bununla birlikte yabancı okullarda eğitim dili meselesi ortaya çıkmış burada Türkçe'nin hayrına gelişmeler yaşanmıştır.

Yine eğitimin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan paradokslardan biri, toplumda devlet memurluğunu, devlette çalışmayı teşvik etmiş olması, 'devletlü' olmak zihniyetini pekiştirmesidir. Bu zihniyet, devlete sahip çıkmak, topluma hizmet etmek ve fedakârlık göstermekten öte, yandaş kazanmak, rahata ermek, hayatı garanti altına almak, servet ü sâmâna kavuşmak ve lüks içinde yaşamak eksenslidir. Bu da devlet kademelerinde çalışanların amaçlarına ulaşmaları için her yolu mubah/meşru görmelerini, yolsuzluğu, rüşveti adam kayırmacılığı ve yan gelip yatmayı körüklemiştir.

Eğitimin umulmayan sonuçlarından biri de, II. Abdülhamid dönemi ortalarında ortaya çıkmıştır. Eğitim ile siyasî katılım arasındaki ilişki, doğru orantılı ilişkidir. II. Abdülhamid döneminde yükseköğretim kurumları, özellikle nitelikli devlet personeli yetiştirmek için büyük ıslah çalışmaları yaptığı, ge-

⁴⁹ Alkan, a.g.e., s.118.

⁵⁰ Georgeon, a.g.e., s.376.

nişletip büyüttüğü Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye siyasal etkinliklerin başlıca kaynağı ve faaliyet alanı durumuna gelmiştir. İktidarı hiçbir güçle paylaşmayan ve bu konuda sıkı tedbirler alan Sultan'ın karşısına kendi sağladığı imkânları kullananlar iktidar ortağı olma isteğiyle çıkmışlar, iktidarın meşruiyetini sorgulamaya başlamışlardır. Alınan eğitim sayesinde iktidarın meşruiyet kaynağında en azından hizmet ve sorumluluk açısından farklı düşünenler ortaya çıkmıştır. Buna karşın II. Meşrutiyet'e kadar var idiyse bile iktidarın meşruiyetinin millet olduğu dillendirilmemiştir.

Jön Türkler olarak bilinen muhalif gurubun temel özelliği, katı bir Abdülhamid muhalefetidir. Bir de bu hareketin öncülerinin pozitivist bir yönelim içinde bulunmaları, dine büyük ölçüde olumsuz tarzda eleştirel bakmalarıdır. Jön Türklerin siyasî düşüncelerini inceleyen Şerif Mardin "âdeta bir 'kırkambar'la karşılaştım" derken, bir anlamda muhalif hareketin dağınık düşünceler içinde olduklarını ve ortak bir politika ve felsefeden yoksun olduklarını vurgulamaktadır. Bu düşünsel anlamda muhalefetin zihni anarşizm içinde olduğunu gösterir ki buna açılan kapıyı büyük ölçüde eğitim sağlamıştır. Avrupa ve dünyadaki gelişmelerin değişimi zorunlu hale getirmesi ve dış baskının (eğitim ve kültürel anlamda) artmasıyla modernleşen Osmanlı eğitim sisteminin imkânları, kendi içinde çelişmesini yaratmış ve muhalif grupların çığ gibi çoğalmasına yol açmıştır. "II. Abdülhamid dönemi eğitiminin ilginç noktalarından biri, idadilerin parasız olması konusunda, devlet katına taşradan iletilen görüşlerden biri de, idadi ve yüksekokullara parasız yatılı fakir halk çocuklarının alınmasının ileride toplumsal bir sorun yaratacağı yolundadır. Buna göre, fakir çocukları, okuldan mezun olduktan sonra da zengin çocuklarından aşağı hayat seviyeleri olacağından ve bunun da devletin adaletsizliğinden ileri geldiğini düşüneceklerinden 'nihilist, anarşist ve sosyalist gibi muzır fikirleri' hakikat gibi dinleyip bu dünyayı kendilerine göre bir kalıba sokmak isteyecekleri korkusu vurgulanmıştır."⁵¹ Korkulan olmuştur, pozitivist ve materyalist ve nihilist fikirler gizliden gizliye de olsa yayılmış ve 'ne olacak bu devletin hali' sualini diline pelesenk eden ve bunu vird ü zebanı haline getiren, iktidara göre, 'bela' bir kuşak ortaya çıkmıştır. İttihat ve Terakki'nin liderlerinin tamamının taşra kökenli olması bunun göstergelerinden biri sayılabilir. Yeni açılan modern okullar sayesinde "Yeni Osmanlılar zamanında olduğu gibi basın yoluyla değil, okul içinde ve okul tarafından yetiştirilen yeni bir muhalefet kuşağının nüvesi oluşur. Birçok öğrenci yoksul taşralıdır, bunlar eğitim sayesinde çift yönlü bir tırmanma yaşamışlardır. Eğitim masraflarının hükümet tarafından karşılandığı idadîler sayesinde sosyal tir-

---

⁵¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yay., 1991, s.124.

manma ve payitahta 'erişebildikleri' için coğrafi tırmanma."⁵² Ortaya çıkan bu yeni kuşak için din, "toplumsal gelişmenin/modernleşmenin önünde bir engel olduğu gibi, aynı zamanda toplumu bir arada tutan çimento, yönlendirici ve denetleyici bir araç olarak algılanmıştır. Siyasal toplumsallaşmanın, iki farklı siyasal kültür ekseninde geliştiği gözlenmektedir. Bir anlamda, II. Abdülhamid kendi bindiği dalı kestiğini geç anlayacaktır."⁵³ Anlar anlamaz da, öğrencilerin politika dışında kalması konusunda özel gayretler göstermiştir. Ancak bu uğraş çok başarılı olamamış Jön Türk hareketi öğrenciler arasında dal budak salarak gelişmiştir. Muhalefetin yegâne silahı, Sultanın sağladığı eğitimden aldıkları vasıftır. Jön Türk hareketinin teşkilatlanmasından 5-6 sene sonra, (1900'den sonra) mevcut diğer bütün muhalefet hareketlerinin merkezi Jön Türkler ve İttihat ve Terakki olmuştur.

Abdülhamid'in siyasî muhaliflerine reva gördüğü en ağır mücâzat, onları maaşlı bir memuriyetle, aile ve yakınlarının emin olduğu halde menfalara yollamaktır. Sürgüne gidenlerin çoğunluğu, iyi eğitim almış, aykırı düşünceler taşıyan halkla ilişkilerde başarılı, lider kabiliyetli kimselerdir. Bu insanların sürgüne gönderilerek, Darü'l-Hilâfe'den uzak tutulmaları ilk planda iktidarın selameti açısından sağlıklı gibi görünse de, İstanbul'daki eğitim düzeyinin, yeni fikirlerin ve entelektüel muhalefet düşüncesinin taşraya aktarılması, devletin en uzak noktalarına kadar onlar vasıtasıyla taşınması neticesini de çıkarmıştır ki bu da uzak planda iktidarın/merkezin zararına olmuştur. Ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkmasında ve desteklenmesinde bu sürgünlerin önemli payı söz konusudur.

NETİCE

Abdülhamid dönemi toplumsal dönüşümünün bütün görüntüleri ve verimi (toplumsal sorunların dile getirilmesi, liberal malî politikalar ve yeni eğitim düşünceleri, kadının özgürleşmesi ve topluma katılması sorunu vs.)1908 ihtilali ile bir anda patlama halinde ortaya çıkmıştır. Meseleye sadece olumsuz tarafından bakıldığında, 1908 ihtilâli, II. Abdülhamid dönemi Pandora kutusunun açılmasıdır. II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi eğitim sisteminde ortaya çıkan vurgular yeni bir birey ve toplum tipini tarif etmektedir. Sanılanın aksine, "II. Abdülhamid, Avrupaî anlamda ilerlemeye ve bilime son derece önem vermiş ve bilimsel gelişmenin yollarını açmaya çalışmıştır."⁵⁴

⁵² Georgeon, a.g.e., s.296.

⁵³ Alkan, a.g.e., s.162.

⁵⁴ Kodaman, a.g.e., s.164-165. Kodaman'a göre, Jön Türkler ile Abdülhamid'in eğitim düşünceleri arasında hiçbir fark yoktur; üstelik Abdülhamid, Jön Türklerin eğitim alanında gerçekleştirmek istedikleri projeleri de gerçekleştirmiş durumdadır.

Onun modern eğitim kurumları vasıtasıyla yetiştirmeye çalıştığı birey tipi, padişaha dinî bağlarla bağlı, ama 'mütefennin' bir kişiliktir. Ancak uygulanan eğitim programı, kendi çelişkisini yaratmış; bir muhalif kuşak doğmuş, bu yönelim fark edildiğinde, eğitim sistemi dinsel bir içeriğe büründürülmüş ama iş işten geçmiştir. Onu tahttan indiren, dönemin başında yetişen bu kuşak olmuştur. II. Abdülhamid döneminde açıkça dillendirilemeyen, nationalité mahsulü "özgürlük, kavmiyet, vatan, millet/milliyet, anayasa, meclis, meşrutiyet, meşveret, seçim yasa, mahkeme vs." ithal kavramlar II. Meşrutiyet döneminde yüceltilmiştir. Ancak bu kavramların teorikte ve pratikte gerçek anlamda yerli karşılıkları bulunamadığından devletin bir anda dağılmasının önünde kimse duramamıştır.

Osmanlı devlet ve toplum modernleşmesinin önemli, etkili ve yaygın yönünü eğitim modernleşmesi oluşturmuştur. Bu süreçte okulların modernizasyonu batılılaşmanın geleneksel süreçlerinden birisi olarak devam etmiştir. "Abdülhamid dönemi eğitim reformları paradoksal olarak başarısız sayılmaktadır. Bu başarısızlığın en önemli göstergesi, Jön Türk hareketini doğurmuş olması ve 1908 ihtilalini hazırlamış olmasıdır. Bundan on yıl sonra da devletin dağılmış olması Abdülhamid dönemi eğitiminin başarısızlığına hamledilir. Bütün ayrılıkçı, milliyetçi, muhalif, devlet karşıtı, bölücü ve etnik düşünceli hareketler bu dönemde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu bağlamda Abdülhamid dönemi eğitiminin sosyal disiplin politikası çalışmamıştır."⁵⁵ Akşin'in bu değerlendirmesine katılmak zor. Zira ortaya çıkan bu yeni sosyal dalgaların hiç birinin doğrudan eğitimle ilgisini kurmak mümkün değildir. Üstelik bu sosyal ve siyasal dalgaların hemen hepsi Avrupa merkezlidir ve Osmanlıya ithali için çok farklı yol ve yöntemlerle yoğun bir pompalama, kiteler üzerine boca etme ve propaganda faaliyetine girişilmiştir. Elbette bu yeni düşünsel ürünlere eğitilmiş insanlar itibar etmekte ve ilgi göstermektedir. Ancak bunu eğitimin başarısızlığı olarak yorumlamak güç olmakla birlikte bu durum tam bir daire-i fasittir.

II. Abdülhamid dönemi eğitim konusu üzerine eğilen araştırmacılar dönemin eğitimini başarı ya da başarısızlık noktasında değerlendirmenin hayli güç olduğunda birleşirler. Buna Şerif Mardin de katılır. Buna göre, II. Abdülhamid dönemi her yönüyle bir çıkmazın ve paradoksun içindedir. Yapılan her türlü ıslahat, yenilik, düzenleme sanki her halükârda devletin ve toplumun zararına olacak bir mahkûmiyet içindedir. Bu haliyle eğitim de çıkmazın içindedir. İslâmi pedagojik geleneğe sadık kalınarak, "modern" kaygıları giderecek bir eğitim tarzı tedarik etmek için oldukça önemli yerel giri-

---

⁵⁵ Somel, a.g.e., s.275.

şimler olmuşsa da neticede bunlar, coğrafi dağınıklığın ve sayısal yetersizliğin kurbanı olmuştur. Abdülhamid dönemi eğitim araştırmacılarına göre, dönemin eğitim politikası müfredatta yapılan reformlara bakılacak olursa, özellikle 1890'lardan sonra, Tanzimat'tan devralınan laik ders planından hatırı sayılır bir uzaklaşma gösterdiği vurgulanır. Ancak Sultan'ın modernleşmeci olduğu, Avrupa hayat tarzına karşı olmadığı bizzat kendi yaşamıyla buna örnek olduğu da belirtilir. II. Abdülhamid'in eğitim politikası daha çok Batı'nın rekabetiyle başa çıkabilmek için Batılı pedagoji tekniklerinin ve teknik araç ve gereçlerinin seçicilikle ödünç alınması yönündedir. Sultanın eğitim politikasının hedefi zor zamanlarda devletine hizmet verebilecek yeteneklere ve siyasî sadakate sahip, liyakat esasına dayalı olarak seçilmiş genç bir nesil yetiştirmektir. Ancak onun bu amacı garip bir biçimde devletin sonunu hazırlamıştır. Abdülhamid'in eğitim politikası, devlet kontrollü yeni ve denenmemiş eğitimin ne denli tehlikeli bir iş olduğunu göstermiştir. Eğitim aygıtı sıklıkla devletin hedeflerine bütünüyle ters sonuçlar yaratmıştır: Abdülhamid'e her yönüyle muhalif geniş bir aydın kitlesinin zuhuru bunun açık örneğidir. Yeni oluşumun sahip olduğu en iyi silah modern okullardan aldıkları eğitimidir. Birlikteliklerini ve mesajlarını da teftiş ve eğitim şebekeleri vasıtasıyla sağlamaktadırlar. II. Abdülhamid dönemi okullarının hedefi, İslâmî bir içerikle modern bir eğitim vermektir. Bu sayede Osmanlı'ya bağlılığı aşılacak mümkün olabilecektir. Okul, dinî içerik ve batılı eğitim usulleri hep bu amaç için seferberdir. Buna rağmen, Abdülhamid dönemi eğitimini konu edinenlerin ortak kanaati, bütün bu gayretler II. Abdülhamid döneminin sona ermesini hızlandıran ve Jön Türk devrimini yakınlaştıran faaliyetler olmuştur. V

KAYNAKLAR

- Andreas M. Kazamias, **Education and the Quest for Modernity in Turkey**, Chicago: The University of Chicago Press, 1966.
- Andy Green, **Education and State Formation, The Rize of Education System in England, France and the USA**, MacMillan: 1990.
- Barak A. Salmoni "Turkish Education And Democracy, 1923-50", **Middle Eastern Studies**, Vol: 40, No: 2, March 2004.
- Bayram Kodaman, **Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi**, Ankara: TTK Yay., 1991.
- Benjamin C. Fortna **Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, İstanbul: İletişim Yay., 2005.
- David M. Ment, "Education, Nation-Building and Modernization after World War I: American Ideas for the Peace Conference", **Paedagogica Historica**, V: 41, Nos. 1&2, February, 2005.

- François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, Çev: Ali Berktaş, İstanbul: Homerkitabevi, 2006.
- Hüseyin Akyüz, **Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları üzerine Bir Araştırma**, Ankara: MEB Yay., 1991.
- İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yay., 2003.
- İnci Enginün, "Osmanlıcadan Modern Türkçeye Türk Edebiyatı ve Öz Kimlik", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Derleyen: Kemal H. Karpat, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2005.
- İsmail Doğan, **Modern Toplumda Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları, İnsan Haklarının Kültürel Temelleri**, 6. Baskı, Ankara: PegemA Yay., 2005.
- Kemal H. Karpat, **İslâm'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Devlet, Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2005.
- , **Osmanlı Modernleşmesi; Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Ankara: İmge Yay., 2002.
- M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Marjorie Lamberti, **State, Society and the Elementary School in Imperial Germany**, New York: Oxford University Press, 1981.
- Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Derleyen: Kemal H. Karpat, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2005.
- Muhammed Abdüsselam, **Güneyin Gelişiminde Bilim Teknolojisi ve Bilim Eğitimi Üzerine Notlar**, Çev: O. Düzgüneş, Ankara: 1990.
- Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 2, S.1, 2004.
- Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Doğu Batı Yay., 1978.
- Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Derleyen: Kemal H. Karpat, Çev: Sönmez Taner, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2005.
- Richard E. Maynard, **Education on Turkey**, İstanbul: 1964.
- Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton: 1963.
- Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", **Tanzimat I**, İstanbul: MEB Yay., 1940.
- Selçuk Akşin Somel, **The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islâmization, Autocracy and Discipline**, Leiden: Brill Academic Publishers, 2001.
- Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, İstanbul: İletişim Yay., 2001.
- , "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce**, C.1, İstanbul: İletişim Yay., 2002.

M. Gündüz: *Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar*

Ting-Hong Wong, "Education and State Formation Reconsidered: Chinese School Identity in Postwar Singapore", **The Journal of Historical Sociology**, V.16, Nu: 2, June 2003.

Ülker, Erol, "Contextualizing 'Turkification': Nation-building in the Late Ottoman Empire, 1908–18", **Nations and Nationalism**, 11/4, 2005.

Yasin Aktay, "Türkiye'de Eğitim Bir Maxwell Cini Olacak mı?", **Muhafazakâr Düşünce**, Ankara: 2005, S.6.